

A SZÉKELY SÍRFÁK KÉRDÉSÉHEZ

Orbán Balázs emlékének

A művészi kivitelezésű és archaikus jellegű faragott sírjelet, a fejfát vagy kopjafát a Székelyföldön már kereken száz éve, éspedig *Orbán Balázs* felfigyelése óta, több kutató érdemesítette közelebbi vizsgálatra. Így a századforduló táján, az iparművészeti érdeklődés nyomán fellendülő népművészetkutatás éveiben, *Huszka József* impresszionista megjegyzéseit követően, a székelyudvarhelyi *Szinte Gábor*, kitűnő tárgymorfológusunk nyújtotta az első szakszerű ismertetést a székely „kopjafák”-ról. Ismertetéséhez nemsokára *Roediger Lajos* és *Sebestyén Károly* újabb adatokkal járult hozzá. Évtizedek elteltével – de ennek is már negyedszázada – a Székely Nemzeti Múzeum akkori néprajzkutatója, *Balassa Iván* tette a székely sírjelet vizsgálata tárgyává.

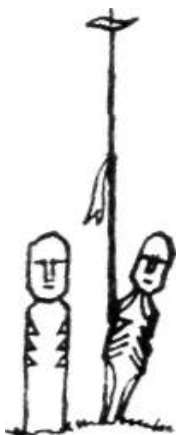
A székelyföldi közlések irányították a fejfákra a figyelmet egyebütt is. Így *Jankó János*, majd *Bátky Zsigmond* feldolgozása és *Malonyay Dezső* népművészeti leírása már a század elején gazdag képet nyújtott a kalotaszegi fejfákról. Rövidesen azután az Alföldön – Szatmártól Szentésig –, a Felvidéken – Beregtől Nógrádig – és a Dunántúlon – Somogytól Vasig – szintén tűntek fel fejfa-kutatók. Egyes erdélyi szakemberek, mint pl. Sebők Samu és Schmidt Tibold figyelme már ekkor kiterjedt a fejfákhoz hasonló román fakeresztekre. Az első világháborút követően aztán Erdélyben megszűnt a kutatásuk.¹

Holott a fejfák, kopjafák a magyarságnál Erdélyben emelkedtek a legmagasabb művészi tökélyre és változatgazdagságra, úgyhogy *Viski Károly* méltán sorolta ezeket a „monumentálisnak nevezhető faragások” közé.² A temetői sírjeleket nemcsak az iparművészetben is felhasználható formagazdagságuk miatt érdemes tanulmányozni. A fejfa mint hagyományos népi temetkezési szokásaink legfőbb tárgyi kelléke, valamint ősi jellege, társadalmi és kultikus vonatkozásai révén egyike néprajzkutatósunk nagy figyelmet érdemlő és sokoldalú vizsgálatot igénylő objektumainak. Ezért, bár a közlések bősége láttán³ elérkezettnek tűnik a kérdés összefoglaló tárgyalása, a vonatkozó szakirodalom alaposabb áttekintése mégis arra int, hogy a szintézis elkészítéséig van még pótolni, kiegészíteni és tisztázni valónk. Így tisztázandó mindenekelőtt a többféle elnevezés alatt tárgyalt és a lakosság által is különböző névvel illetett sírfák azonossága, illetve különbözősége. Egy másik alapvető feladat – hiszen a néprajzkutatás itt is az összehasonlítás alapján hoz eredményt – a sírfaformák minél teljesebb „feltérképezése”. Meg kell ismerkednünk a Székelyföld, Kalotaszeg és az Alföld közti területek – Mezőség, Küküllővidék, Szilágyság és Fekete-Körös völgye – sírfa-változataival. Következő feladat pedig a sírfák társadalmi és kultikus vonatkozású jelbeszédének, szemnifikációjának feldolgozása.

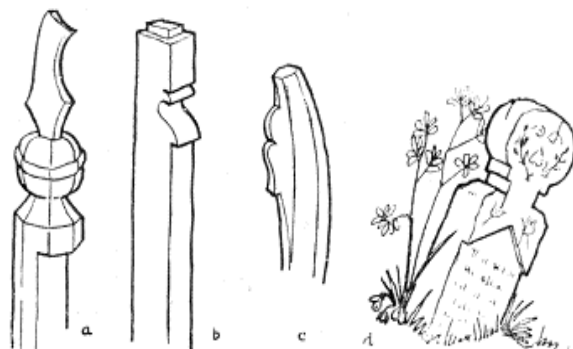
E feladatok elvégzése feltétlenül szükséges ahhoz, hogy hagyományos népi sírfáinkról, eredetükről, változataik kialakulásáról és jelentésükről megközelítően valóságos képet nyerjünk.

*

A temetői kopjafákra, fejfákra vonatkozó első adatok a XVI. és XVII. századból ismeretesek. Talán éppen általános elterjedtségükkel magyarázható, hogy a legelső, akinek feltűntek, idegen volt. Dousa belga teo-

1. Jenyiszej vidéki (Szovjetunió) tunguz-szamojéd sírjelek (Karutz, R.: *Die Völker Nord- und Mittel-Asiens*. Stuttgart, 1925. 95. után).

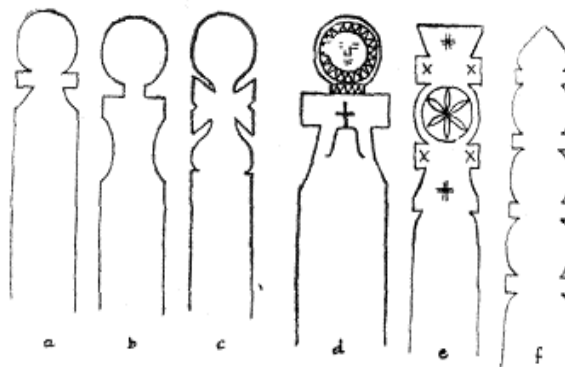
2. Ember alakú fejfák, a. Nagyborosnyó (Malonyay II. után), b. Tiszarof (Novák I. után), c. Szatmár vidéke (Domanovszky után), d. Magyarremete (Bihar).

lógus 1580 tájt Magyarországon járva említi a „zászlókkal lobogó dsidáknak és fejfáknak sokaságát” a Tisza menti Szentés református temetőjében.⁴ Mindenesetre figyelemreméltó, hogy már az első említésnél a zászlós kopja és fejfá együtt szerepel. Az erdélyi fejedelmi temetés menetének XVII. századból származó leírásában olvashatjuk, hogy a koporsót kísérők kezében „kurta lobogós, földre lefordított kopja vagy dár-dácska van”, a széleken meg feketébe öltözött „lobogós-kopjás lovas se-reg”, a „sírba tételkor a kopjákat mind „elrontották”⁵. E temetés leírójától, Bethlen Miklóstól azt is tudjuk, hogy a „kopjalobogó” anyaga a keletről importált viszonylag olcsó vászonanyag, a muszuly volt.⁶ Ugyancsak a XVII. század közepére-végére vonatkoznak Apor Péter feljegyzései is:

a felravatalozott rangos székely halott fejénél kezében hosszú nyelvű fekete zászlót, kardot és buzogányt tartó, feketébe öltözött páncélos lovas vitéz áll, ki a sírba tételkor zászlóját és kardját a koporsó mellé dobja.⁷

A *Balassa* által Bárczi etimológiai szótárából idézett 1742. évi szövegrész – „kopjákat, gombokat és egyebeket elrontottak, vagdaltak” – ugyancsak a zászlós kopja és gombos fejfa együttesére utal, míg a Székely Nemzeti Múzeum levéltárából idézett 1839. évi székely rendelkezés

3. Ember alakú fejfák és keresztek, a–b. Rimaújlak (Malonyay után), c. Fogaraszöldi román útszéli kereszt (Sebők S. után), d. Bulgária (Fejér Géza után), e. Bosznia (Karutz R.: *Die Völker Europas* után), f. Erdőhátsági román lapos női fejfa (Schmidt után).

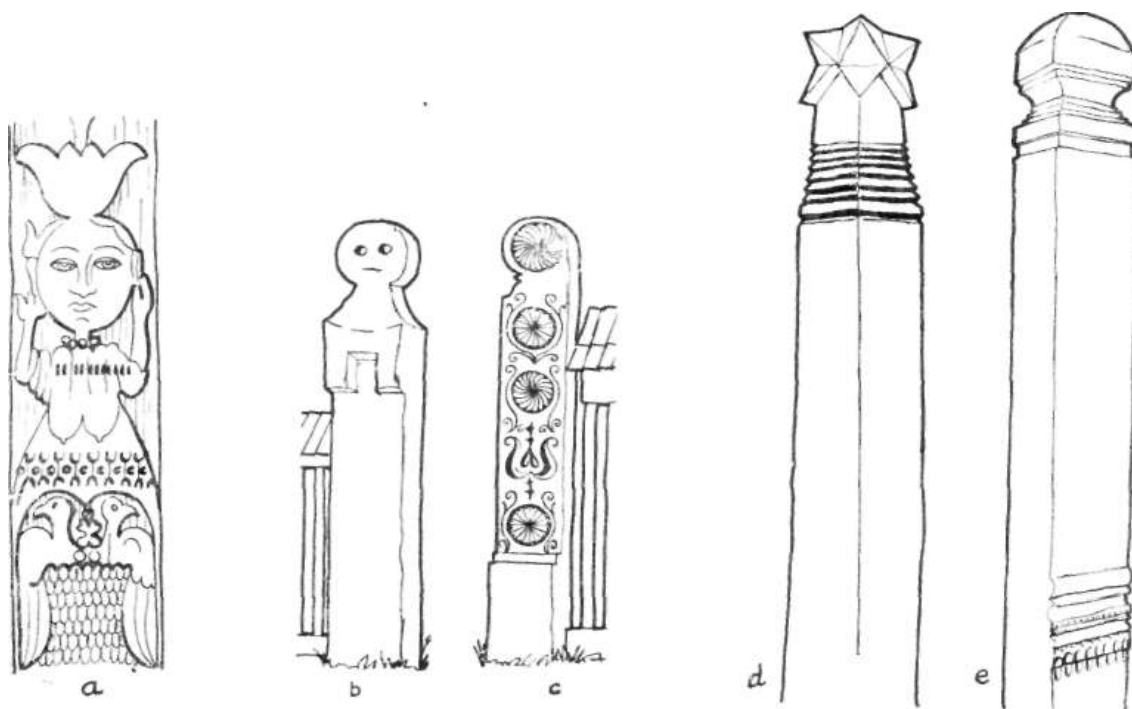

szerint: „a ki a viadal helyén leli halálát, vörös kopjafát ültetnek sírdombjához”.⁸

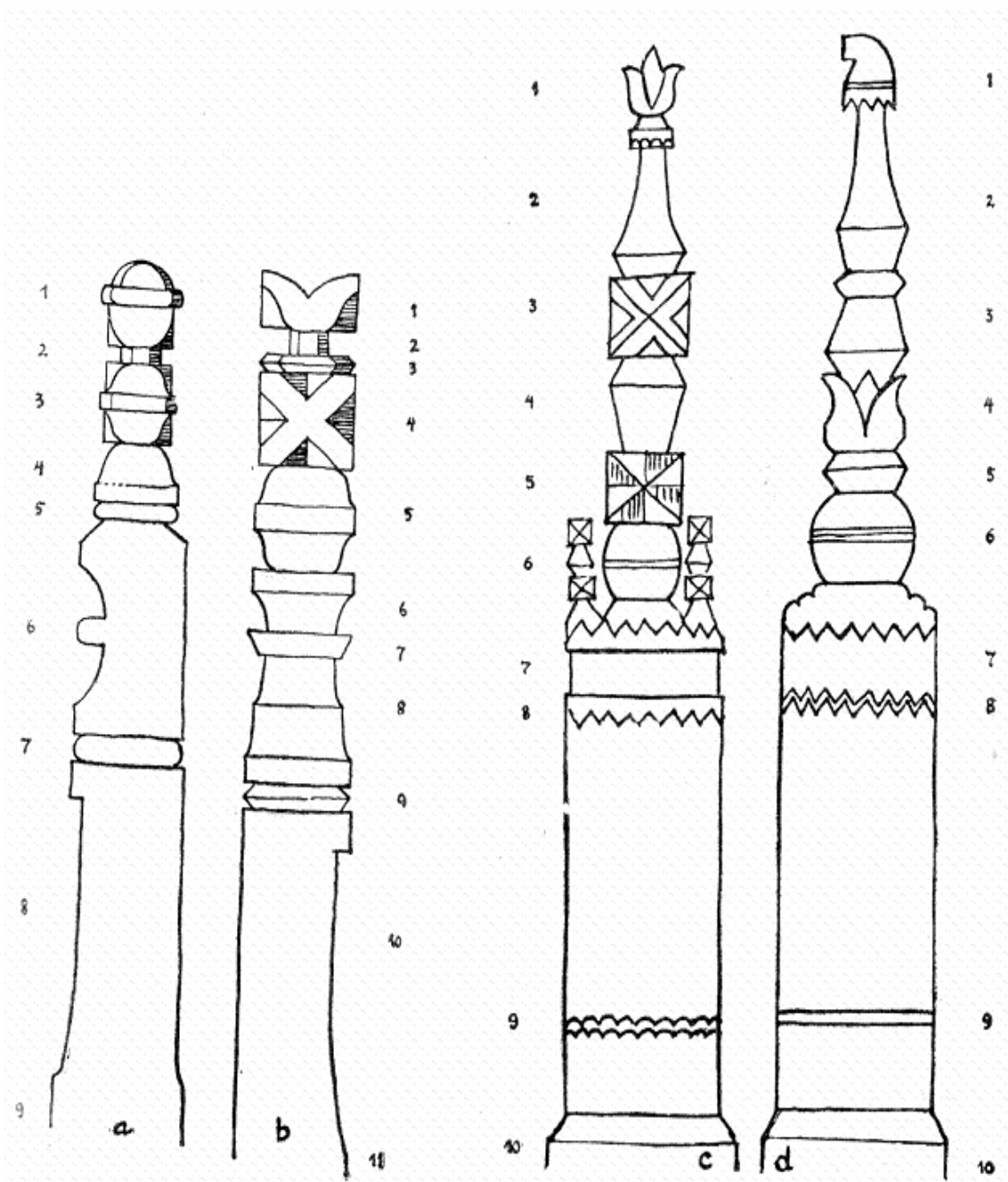
A fejfa és kopjafa esetében is, mint annyi más kérdésben, az első adatközlés *Orbán Balázstól* származik, kinek nagy munkája száz év óta annyi kutatót ihletett különféle kérdések nyomozására (még ha aztán sokan el is feledkeztek Orbánra hivatkozni). Pedig a már sokak által tárgyalt udvarhelyszéki és erdővidéki fejfás-kopjafás temetkezésre is Orbán hívta fel a figyelmet. Ezzel kapcsolatban írja: „A temetőben itt is megvannak a kopják, s a temetés még most is harcias pompával történik. Egy a közel rokonok vagy a falu tekintélyes egyénei közül szabályosan lóra ül, kit két legény kétfelől támogat, a lovon ülő kibontott üstökkel (mit Atyhán még most is viselnek) lovagol a koporsó előtt, kezében viszi lefordítva a sírkopját. A temetőben a sírnál lőnek, s behantolás után a zászlós kopját sírba tűzi a lovag. A zászló feje a fiataloknál, fekete az öregeknél, melyeket időnként, midőn rongyosodni kezdenek, megújítanak. Rendes összeölelkezése az őspogány és a keresztyén szokásnak; mert tudjuk, hogy ázsiai őseink kopjakkal jelölték a hősök sírjait, s e szokást átvette a kereszténység is...”⁹ A közeli Siklódon „temetéseknél divatban volt, hogy a fiatalság lóháton, kardosan kísérték ki a koporsót, s a behantolásnál lőttek, és kardjátékokat tartottak. Alig egy évtized óta ez kiment a divatból, de az, hogy a sírra kopját tűznek, itt is megvan” – írja Orbán Balázs.¹⁰ A szomszédos Küsmődön az üldöztetések miatt egy határbeli fára magát felakasztott volt 48-as honvédet a nép e fa alá temette, s „a fa tetejére zászlós kopját, a hőst illető jelvényt tűzött fel. Ott van most is a széllengette s mindig megújított kopja-zászló.”¹¹

Orbán a Mezőségen is felfigyel a fejfákra. Mezőcsávással kapcsolatban írja, hogy „igen díszesek a temetőben levő fejfák... cserefából négyszögre faragottak, ezeknek cifra metszvényekkel ékes előrehajlított felső részén ott van a »Memento mori«-t jelentő kettős M betű. A síriratok nagyon egyszerűek s rövidek, sőt divatos, főként Csávason, azon régi szokás is, hogy a sírfákra zászlókat helyeznek, éspedig fehérét a leányok, más színűt a férfiak és asszonyok sírfáira. A halottak emléke iránti kegyelet leginkább a sírzászlócskák időnkénti megújításában nyilvánkozik.”¹² Benkő József középjaitai síremlékének megtekintése kapcsán Orbán általánosan is jellemzi a helybeli temetői fejfákat, amelyek „törökös” ízlés után vannak „faragva”, és „a férfi sírfákat kalap, süveg tetőzi, míg a nőkét cifra arabeszkék és növénydíszlet ékesíti”.¹³

Ha a régi feljegyzéseket, főleg Orbán megállapításait összefoglaljuk, a következő kép rajzolódik ki: 1. Az erdélyi és alföldi magyarság körében (pontosabban a Tisza mentén, a Mezőségen és Udvarhelyszéken) a zászlós kopjafával kiegészített fejfa általánosan használt sírjel volt. 2. A kopja elsősorban a harcost (katonai szolgálatot teljesítőt, fejedelmet, viadalban elesettet) illetve meg, de odatűzték hozzátartozóik fejfájához is. Harcos temetésekor zászlós kopjafának elől vitele, majd összetö-

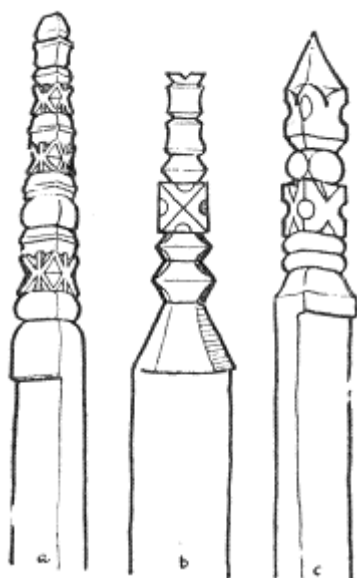
4. Ember alakú kapubálványok: a. székely kapufélfa dekoratív asszony-ábrázolása, a fejfák tagolására emlékeztet (tulipán, kör idomú fej, nyak, mell, törzs stb.), Huszka J. után, b. asszonyábrázolású kapubálvány, Bánffyhunjad, c. kapubálvány, Nyárszó, d. Magyarózd, e. Magyarpéterfalva.

5. Fejfák faragott tagjai (helyi elnevezések). a. Hadadnásdi (Szilágyság) férfi fejfa: 1. fej, közepén kalács, 2. nyak, 3. hólyag, 4. félhólyag, 5. kalács, 6. mejj, 7. kalács, behajtás (írásnak), 9. tő; b. Hadadnásdi női fejfa: 1. tulipánt, 2. nyak, 3. kaláris, csillag, 5. hólyag, 6. behajtás, 7. ráma, 8. dupla ernyő, 9. kalács, 10. behajtás, 11. tő; c. Telekfalvi (Udvarhelyszék) Székely Lajos faragó rajzolta női fejfa: 1. tulipán, 2. oszlop, 3. magyarkereszt, 4. oszlop, 5. csillag, 6. gömb, 7. eszterháj, 8. madárszem, 9. lecsorgó, 10. földalatti rész; d. Székely Lajos rajzolta férfi fejfa: 1. sisak fej, 2–3. oszlop, 4. tulipán, 5. oszlop, 6. gömb, 7. eszterháj, 8. madárszem, 9. lecsorgó, 10. föld alatti rész.

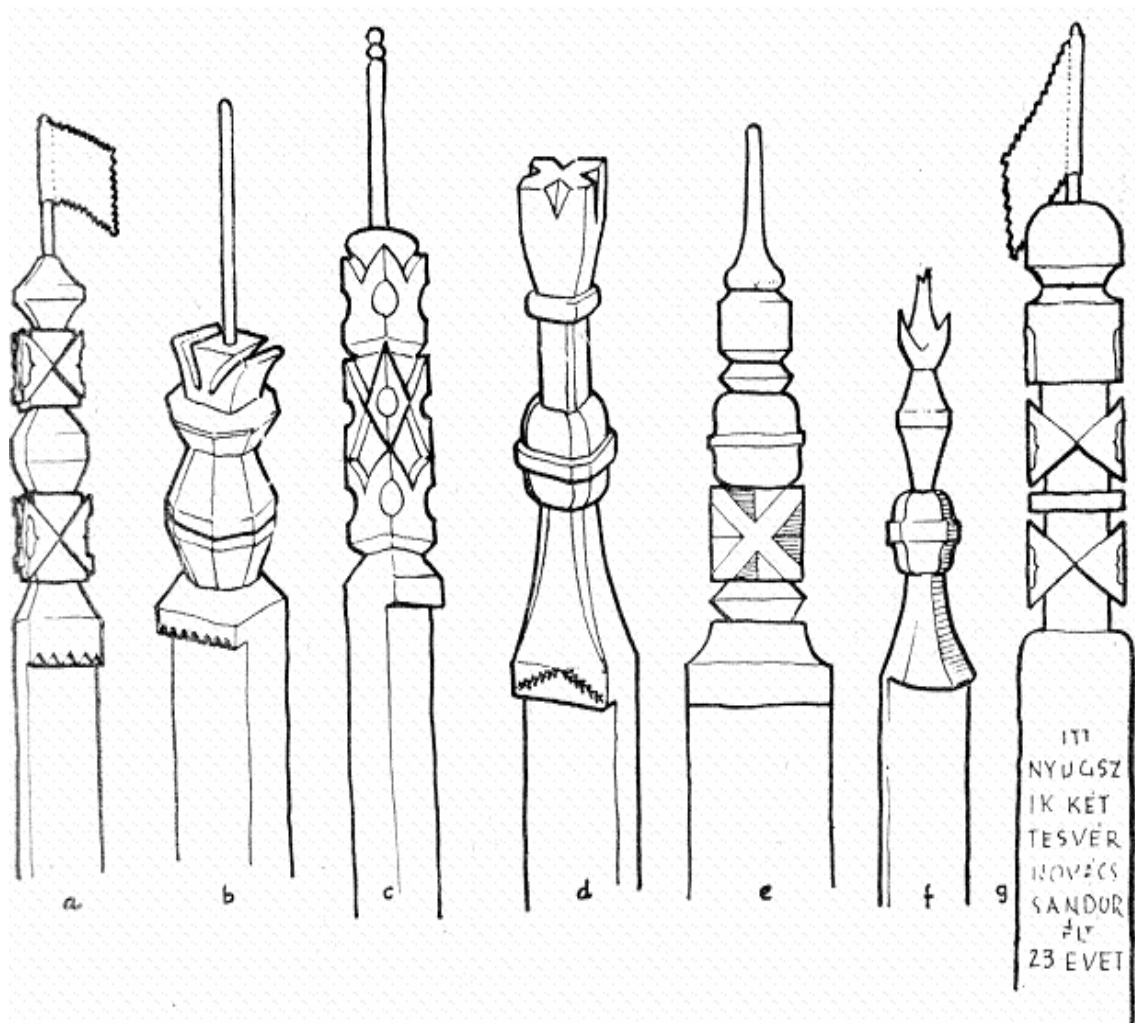
rése és a sírhanthba tűzése a katonai pompa legfontosabb része volt. 3. A fejfa felismerhetően emberi alak: legfőbb része a fej, illetve az ezt jelző süveg-, sisak-, kalapforma faragvány. 4. Mind a fejfa, mind a hozzá tűzött kopjafa formája, kivitelezése és az alkalmazott színek a halott nemével, életkorával és társadalmi helyzetével kapcsolatosak. 5. A fejfa-faragás módja és a kopja alkalmazásának szokása egyaránt kereszténység előtti ősi, keleti hagyomány.

Orbán Baláznak a fejfa és kopjafa ősi jellegére, hangsúlyos társadalmi vonatkozásaira és művészi értékére tett utalásait az ő nyomán induló későbbi kutatók eredményei is megerősítik. Viszont semmi sem

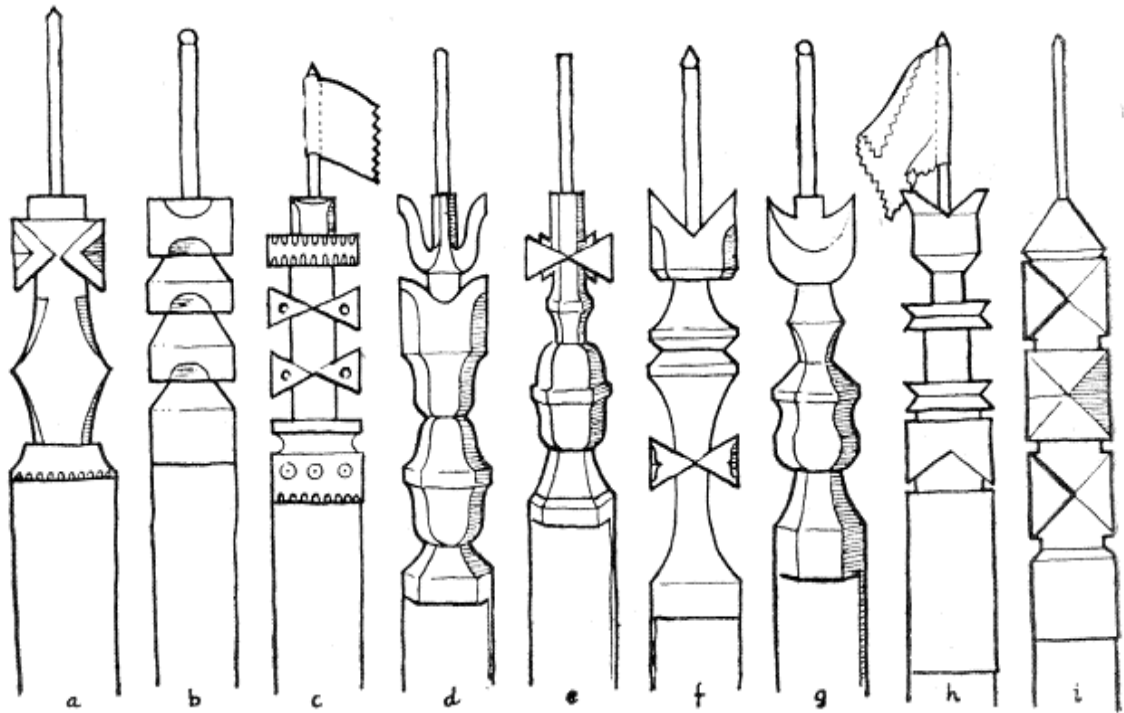
6. Sóvidéki és Homoród menti fejfák: a. Felső-sófalva, b. Parajd, c. Homoródmás.

erősíti meg azt a későbbi, Orbán közlésének ellentmondó állítást, hogy a fejfa feltétlenül a kopjás temetéssel van kapcsolatban, s a „fejfa”, azaz „kopjafa”, nem egyéb, mint a kopja tartófája.¹⁴ Ezzel szemben a valóság az, hogy a „fejfa”, „főtől való fa”, „gombfa” a magyarságnál is általánosan használt (bár számos változatban előforduló), emberi alakot utánzó vagy ebből származó sírjel, míg a kopja a katonai szolgálatot teljesítőt megillető sírjel. Ilyenformán a „kopjafa” mint a „fejfa”-t helyettesítő fogalom – értelmetlen. Nem is fordul elő a „kopjafa” fejfa értelemben sem Orbánnál (l. az idézett részeket), sem magam nem találkoztam vele székelyföldi kutatásaim során, hacsak nem mint újabb keletű iparművészeti szóval, melyet aztán vidéki értelmiségiek és hivatásos népművészek is széltében kezdenek alkalmazni. „A fejfa” és „kopjafa” külön jelentésére utalnak egyébként a fejlődés kezdetibb fokán megrekedt urá-altaji népek köréből ismert példák is, ahol az ember alakú bálvány és a melléje tűzött dárda mint külön sírjelek ugyancsak előfordulnak (1). A temetői zászlót Kalotaszegen és a zászlós kopjafát a Kis-Küküllő vidékén (pl. Ózdon) szintén nem a fejfára kötik, hanem külön rúdjánál fogva tűzik, kötözik vagy szegzik a fejfa mögé (21).

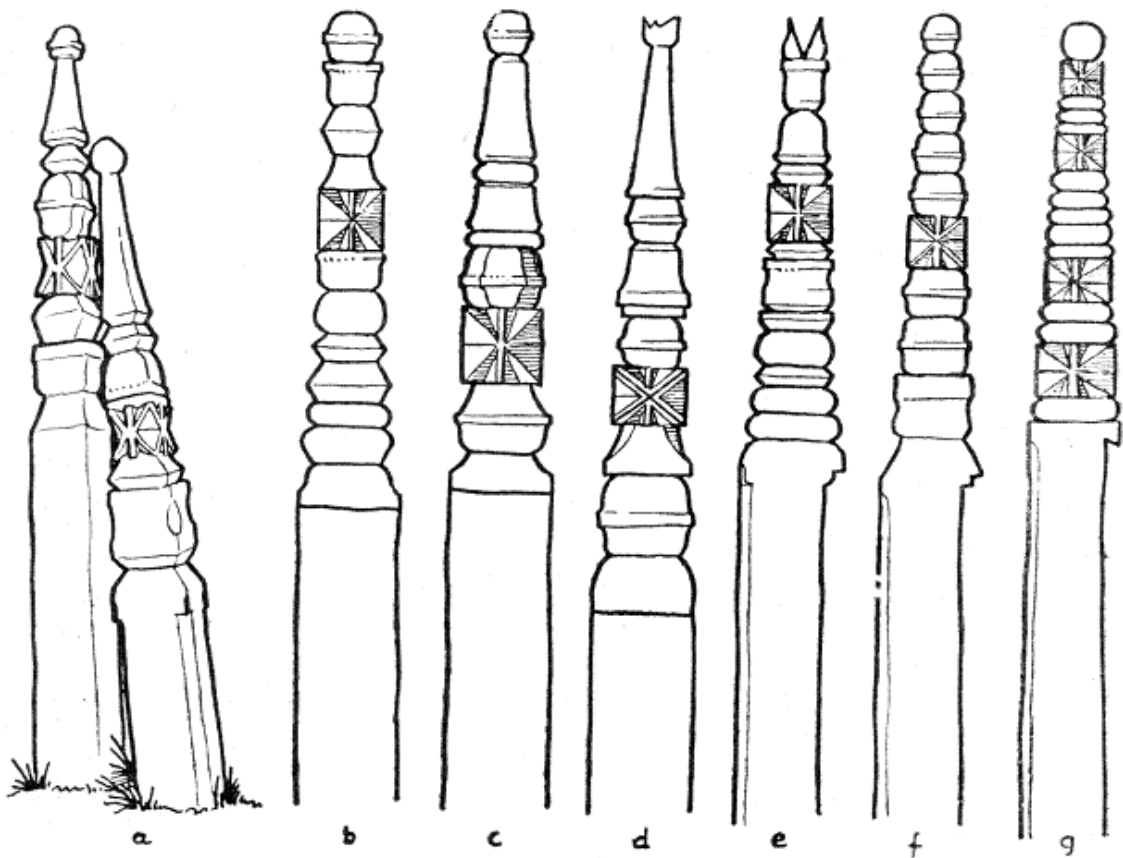

7. Korondi fejfák. Jellegetes a csúcsba fűrt lyukba tűzött, *kicakkenezett* fekete zászló kopjácska.

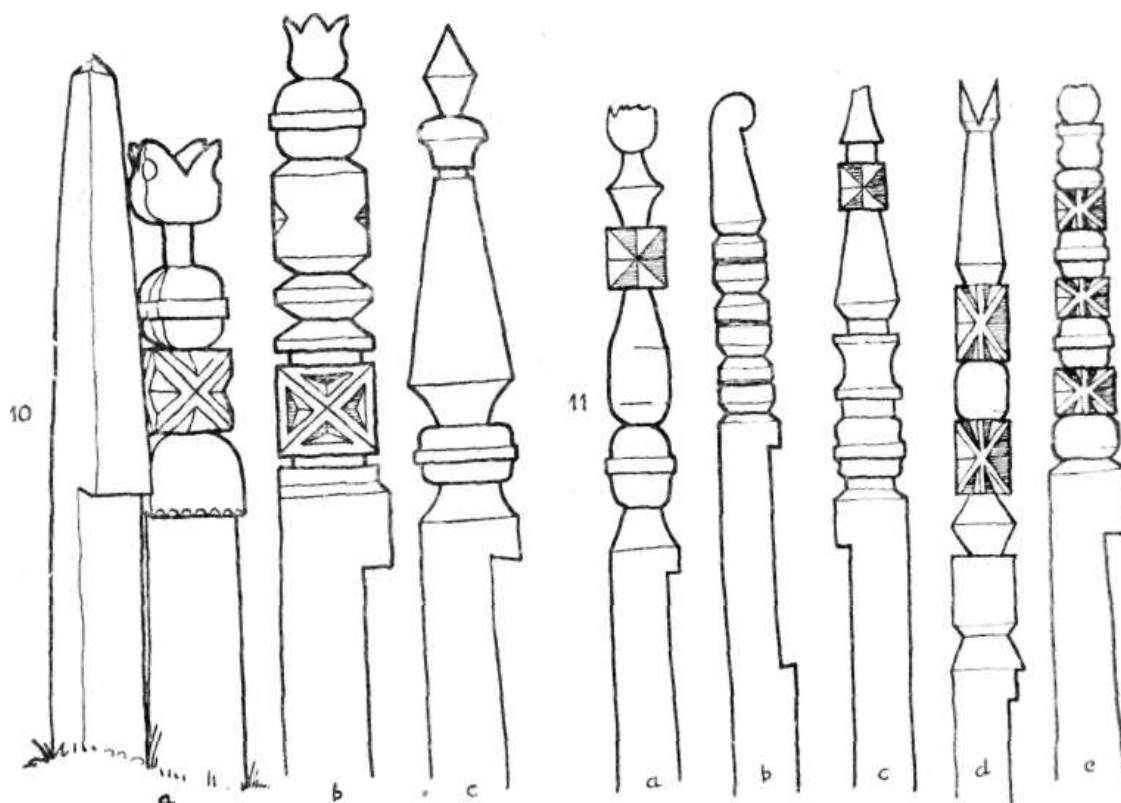
A fejfa tehát a kopjától független s egyben az általánosan használt legfőbb sírjel. Az, amit Viski három évtizeddel ezelőtt mint óvatos („nem lehetetlen”) feltételezést kockáztat meg a sírjelek „egyike-másika” eredeti emberi alakjáról,¹⁵ az újabb adatok tükrében már bizonyosság. Így a felületesebb vizsgálónak is rögtön szembeötlő a még be nem süppedt fejfák álló vagy ülő embermagassága (100–180 cm), bizonyos emberi testarányok betartása (pl. a fejfa törzs- és fejrésze esetében vagy a magasság változása kisgyermek és felnőtt halottnál). Az alaposabb morfológiai elemzés pedig további bizonyítékokat szolgáltat. Háromszéken, Udvarhelyszéken, Kalotaszegen, a Szilágyságban, az Érmelléken és a Tisza vidékén található az ún. gombosfejfa forma (2), az emberi alaknak a sakkfigurák esetében is látott, stilizálással keletkezett formája. A faragás technikájából következő egyszerűsítéssel keletkeztek a tulajdönt örző bálványok: a falvak közti közönséges határjelek, a Viski említette „kunképek”¹⁶ és a telek elé tett gombos végű kapusások, amelyek Kalotaszegen „bálványfa” nevüket is megőrizték (4). A fejfáknál a fejet

8. Korondi kopjás fejfák.

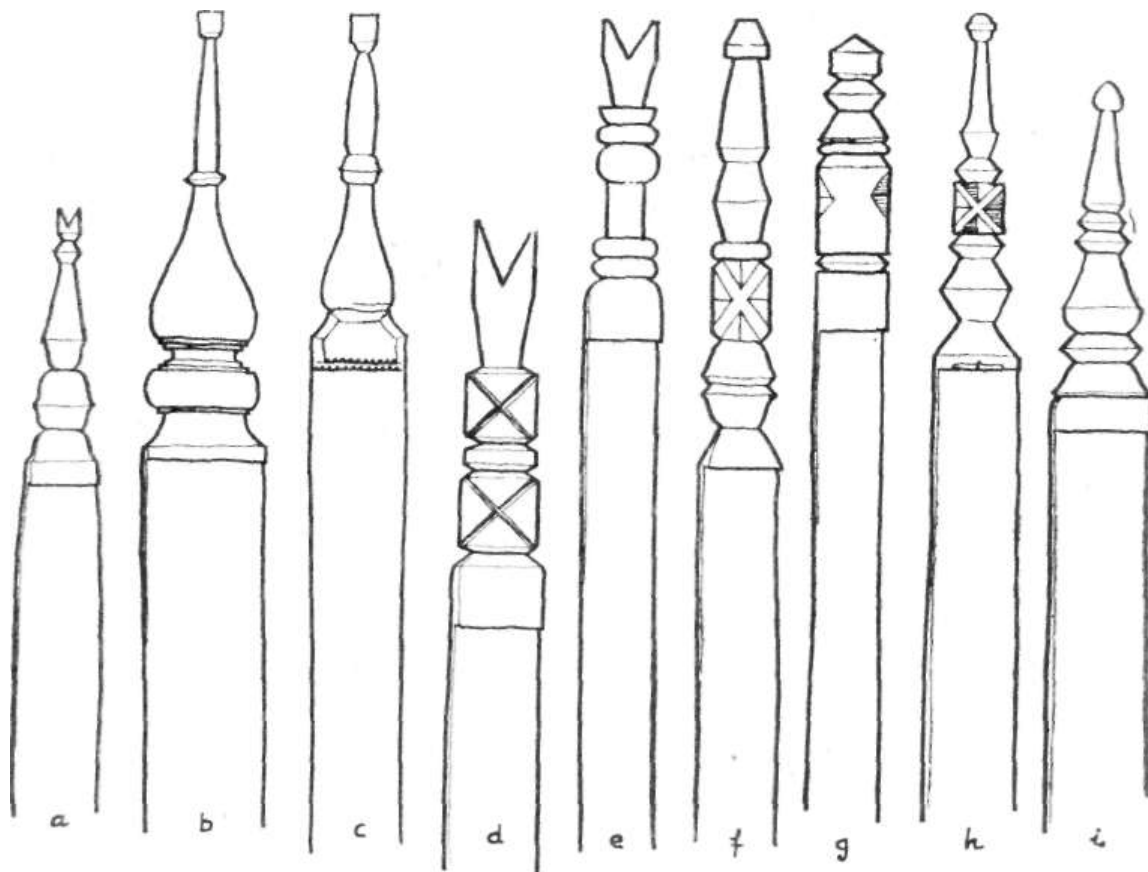
9. Erdőfülei fejfák (a d–e. női fejfa).

10. Biharfalvi fejfák (az a. ábra bal oldali fejfája is gyakori).

11. Bardóci fejfák (az a, c és e. csúcsa korhadt és törött).

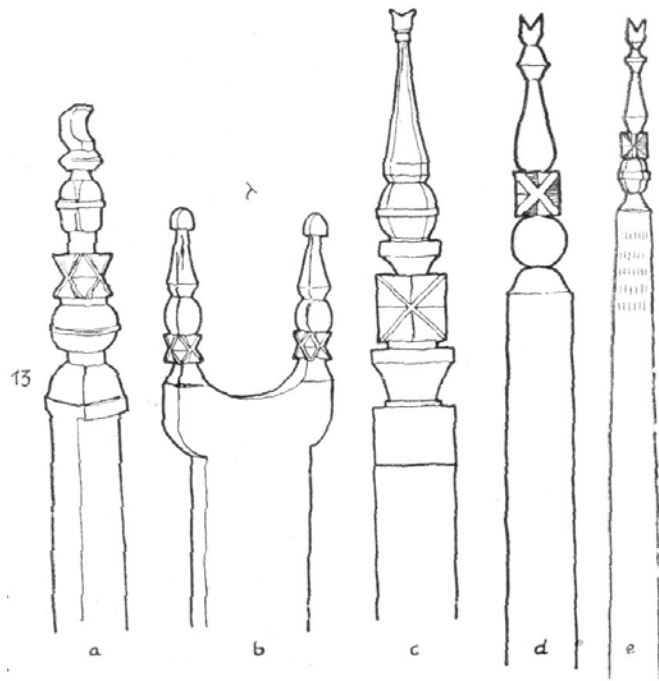
jelképező *gomb* gyakran többszörösen ismétlődik egymás fölött vagy pedig *konty*, *madár*, *csillag* vagy *tulipán* kerül fölébe. Az Erdővidéktől a Küküllő vidékén és a Mezőségen át a Szilágyságig, a Szamos és Körös mentén, a Felvidéken és Nyírségben elterjedt ún. csónak alakú fejfák (2 b–c, 19) már nem térben (négy oldalról) mutatja az egész alakot, hanem oldalról adja a föld felé forduló alak arcélét. A harmadik, az Alföld keleti (Szilágyság, Bihar) és déli felén s főleg a Dunántúlon (Sárköz, Göcsej, Órség) elterjedt, ún. lapos forma, mely az emberi alak szembeni körvonalának leegyszerűsítése (2 d). Mivel kétfelé nyújtott kezű változata a keresztformához is közel áll, katolikus és ortodox lakosok körében is feltalálható (3 c–f). Közvetlen formai rokonai a kalotaszegi kapubálványok kezdetlegesebb (természethűbb) vagy stilizáltabb (dekoratívabb) kivitelezésben (4 b–c). E kapubálványokon gyakran nemcsak az oszlop körvonalában, hanem a domború véset formájában is jelentkezik az alak. Azonban e „családörző” figurák ábrázolásánál is közrejátszik az anyag és technika megkövetelte egyszerűsítés és sematizálás. A háromszéki kapufélfa sík ábrázolású női alakjának tagolása a gombos fejfákkal azonos: mell, törzs gyöngyfűzér, nyak, kör alakú fej, tetején tulipánnal.

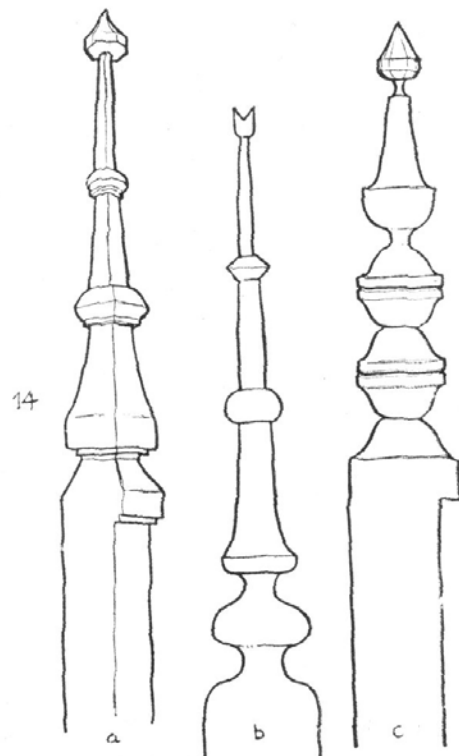
12. Erdővidéki fejfák: a. Bodos, b–c. Kisbacon, f–i. Nagybacon. Az a, d és e női fejfák (a Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményében).

A fejfa-formák emberalak-eredetére mutatnak a fejfák egyes faragott tagjainak antropomorf elnevezései is. Az ecsedi láp vidékén a fejfa *láb*, *derék*, *váll*, *nyak* és *konty* nevű tagokból áll,¹⁷ Kalotaszegen pedig *láb*, *törzs*, *eresz*, *homlok* elnevezésű tagokból.¹⁸ A szilágysági Désházán (22 c) a nők fejfája *derék*, *kaláris* (gyöngysor) és *szemöldök*, a férfiaké pedig *derék*, *tulipán*, *sisak* és *gomb* idomokból áll, a cifra hadadnásdi fejfák (5 a–b) idom-elnevezései ugyancsak antropomorf elemeket tartalmaznak, mint pl. *mejj*, *nyak*, *kaláris*, *fej*.

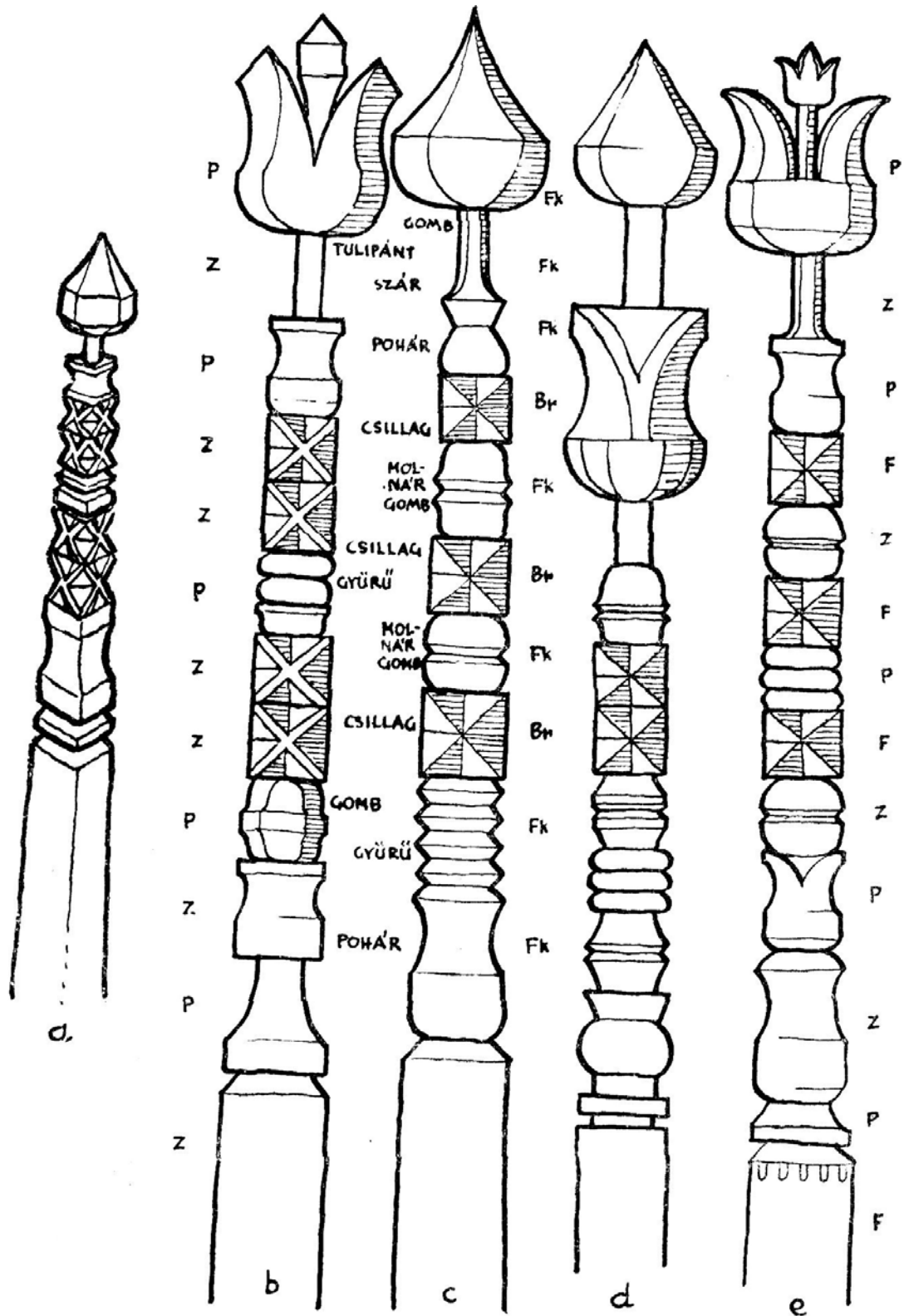
A fejfák mérete és fő részeinek arányai, tagolása, profilozása, hasonlósága a kapubálványokkal (melyek nevükben fenntartották eredetüket), valamint egyes tagjainak testrész-elnevezése mellett a fejfáknak a halott képéből való származására utalnak azok a különbségek is, melyek a halott neme, életkora, társadalmi és vagyoni helyzete, foglalkozása vagy a halál oka jelzésére szolgálnak. Így a fejfák különböző faragványai (pl. Désházán és Diósadon, 22 a–d), főleg pedig a fejfák *gomb* vagy *tulipán* végződése (mint pl. Erdővidéken vagy a Szilágyságban, 5, 9, 12, 22, 23, 24) egyúttal a halott nemét is jelzik.¹⁹ A fejfák alacsonyabb vagy magasabb

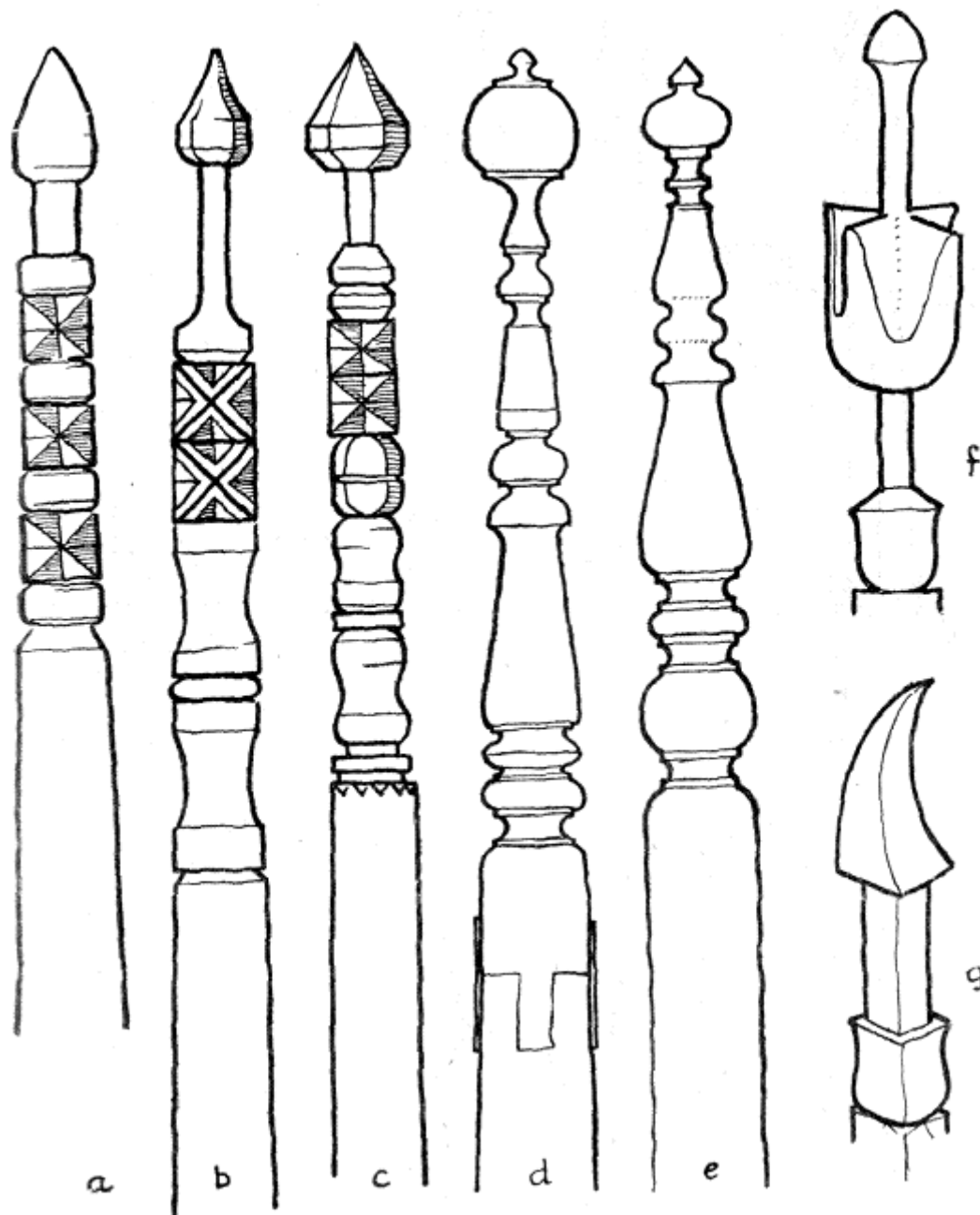
13. Fejfák: a–b. Nagybacon (Malonyay II. után), c. Középajta; d–e. Magyarhermány (a c–e. női fejfa).

14. Köpeci fejfák (a b. női fejfa).

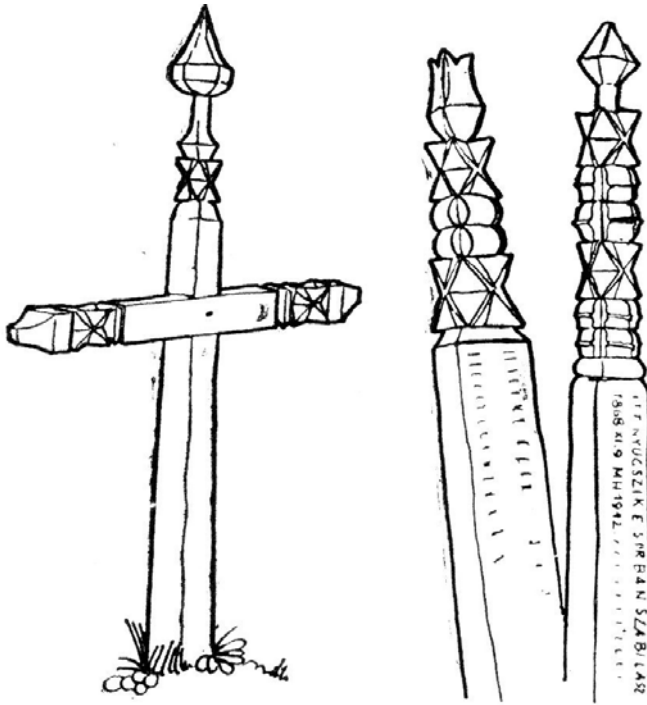

15. Alsórákosi újabb (1950–1960-as évekből való) gombosfák: a. férfi, b. női, c. férfi, d–e. női sírjelek, felírás nélkül, a halott lábához tűzve, gomb vagy tulipán, szár, pohár, csillag, molnár-gomb, csillag, gomb és pohár tagokból, piros-zöld-fehér vagy ezüst, illetve fekete-fehér vagy bronz festéssel.

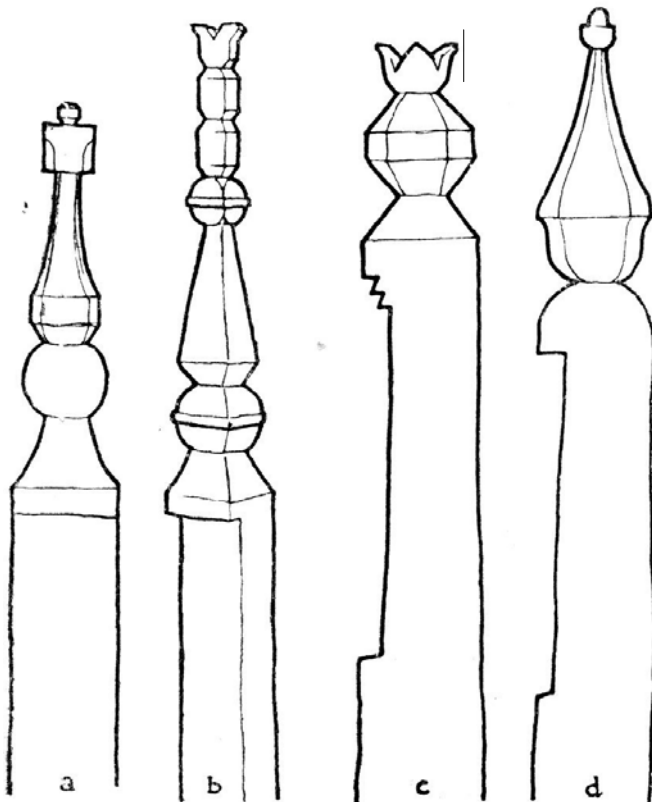

16. Alsórákosi régi gombosfák: a–c. faragott, d–e. esztergált fák, f–g. gombosfavégek.

volta viszont – az arányítás főleg a családi síroknál egymás mellé helyezett és még be nem süppedt sírj eleknél lehetséges – a halott életkora szerint változik (24 b), akárcsak a kopjazászló, mely rendszerint a legénysírokat jelzi,²⁰ illetve ennek fehér vagy fekete színe a Sóvidéken²¹ a halott nemére és életkorára utal. Sokfelé a fejfa festésével is jelzik a halott életkorát: a Szilágyságban, a Kis-Küküllő vidékén és a Mezőségen kékre, Kalotaszegen kék-vörös-zöldre festik a fiatalok fejfáját, az idő-

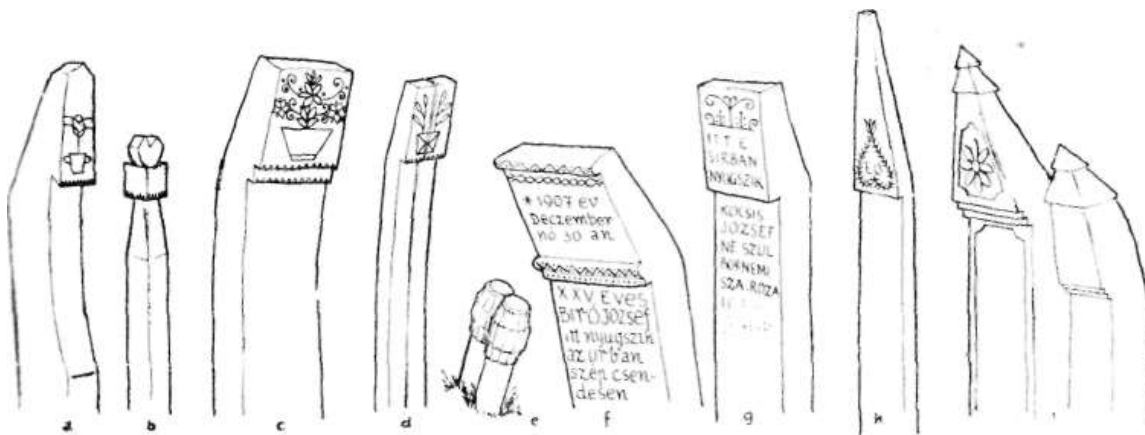

17. a. Alsórákosra beszármazott katolikus halott sírkersztje a gombosfák stílusában faragva; b–c. női és férfi fejfák (*gombosfák*), egyik (*fiatalé*) pirosra, másik (*időse*) feketére festve. Apáca (Barcaság).

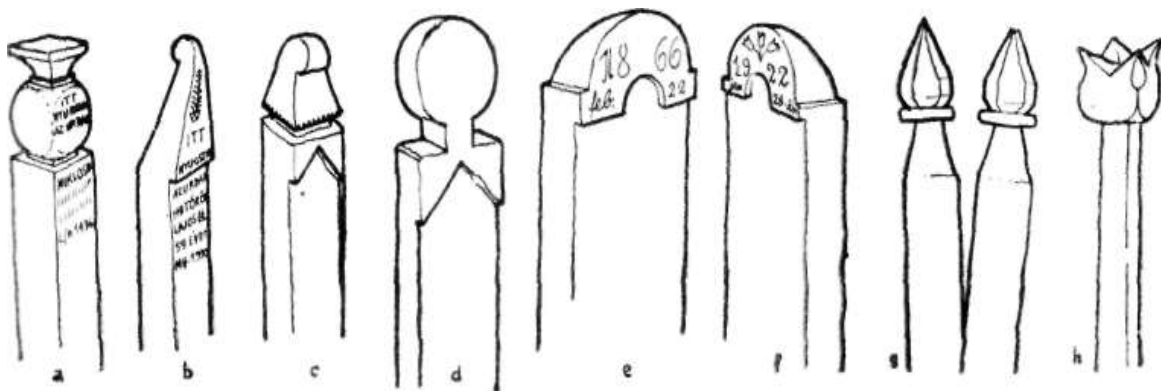

18. Háromszéki fejfák: a. Kisborosnyó, b. Bikfalva, c–d. Kovászna (Roediger után).

sebbekét pedig feketére, a Fekete-Körös völgyében a fiatalokét kékre, az idősekét meg sárgára festik. Ugyanúgy Alsórákoson a fiatalok „gombosfáját” színesre (zöld-fehér-pirosra), az idősebbekét pedig fekete-fehérre. Az erőszakos halált Háromszéken a kopjafa vörös festése jelzi.²² A fejfák különböző vastagságának oka után érdeklődve szinte egyöntetű a felvilá-

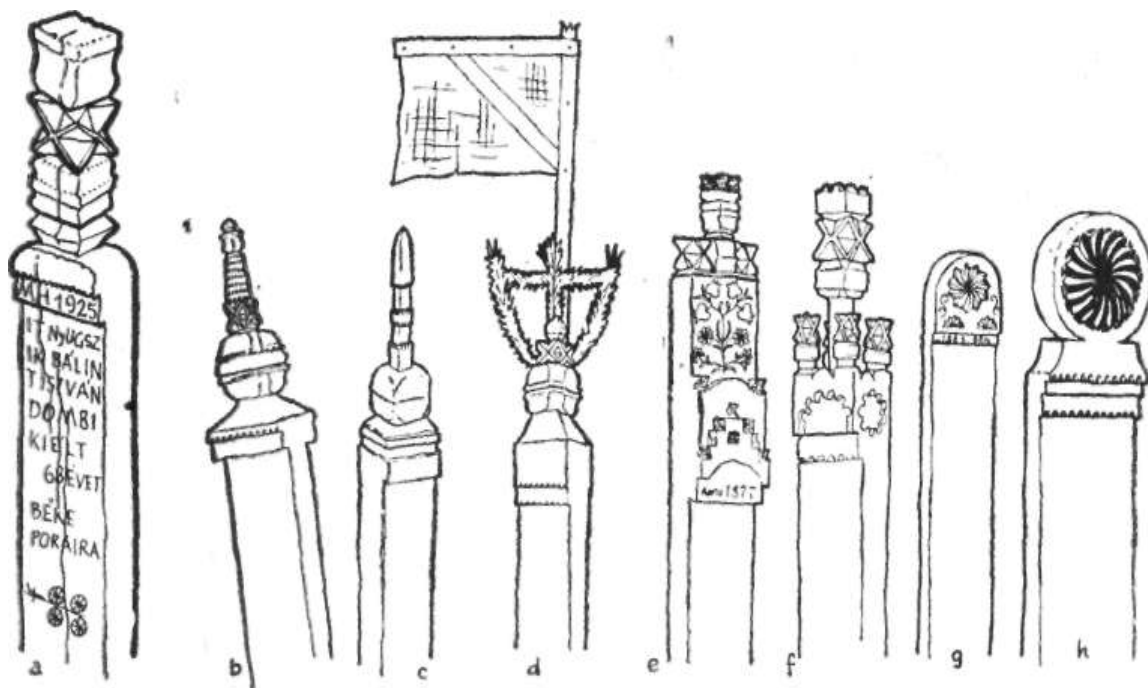

19. Maros–Kis-Küküllő vidéki fejfák: a–b. magyarlapádi fejfa és lábfa, c–d. magyarpéterfalvi fejfa és pár-lábfa, pakurával feketére kenve, e–f. magyarózdai fiatal halott pár-lábfa és fejfája 1907-ből, kékre festve, g. fejfa, Hari, h. fejfa 1898-ból, Királyfalva, i. fejfa, Mezőcsávás.

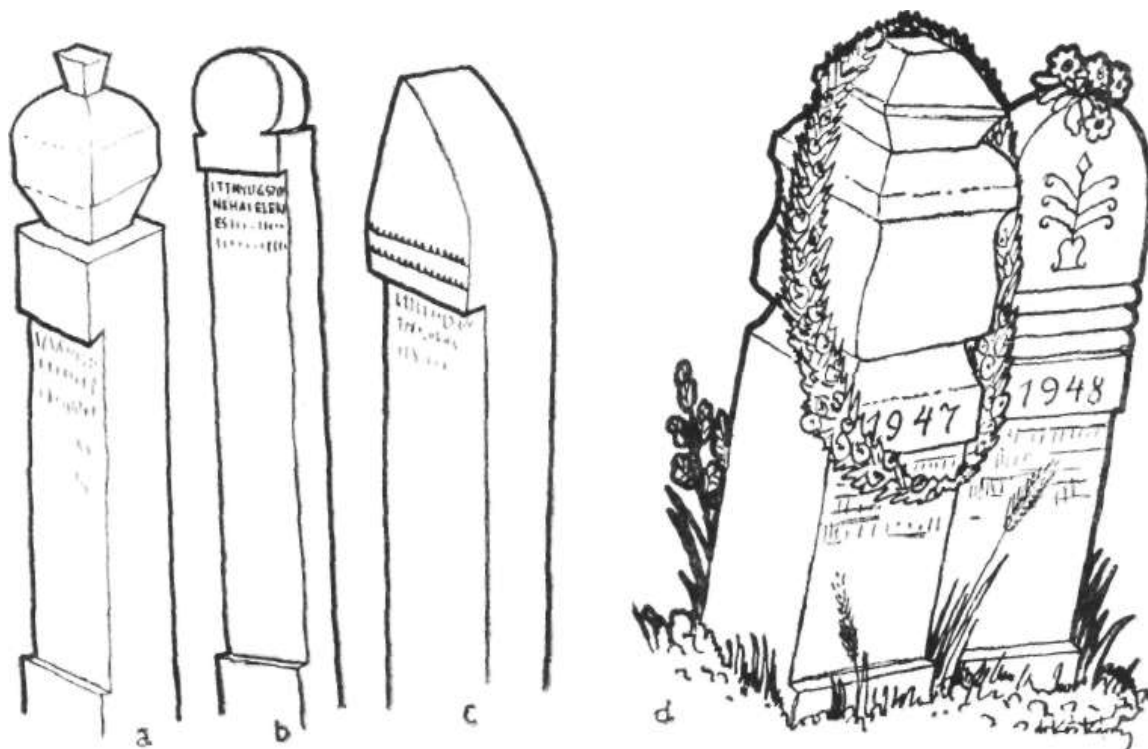

20. Bihari fejfák: a–b. Körösjánosfalva, c–d. Magyarremete, e–f. Köröstárkány, g–h. lábtól való fák, Tenke és Gyanta. Köröstárkányon az idősek fejfáit sárgára, a fiatalokét meg kékre festik.

gosítás, hogy ti. a rangos és módos családok halottjuk fejfája kifaragására hatalmasabb fát adnak (adhatnak). Számos vidéken, főként Kalotaszegen, találunk olyan fejfákat, amelyeken különféle jelvénytípusú ráfaragott szerszámok – pl. szekér, ekevas, balta, ácsszekerce, fűrész, olló, orsó stb. – jelzik a halott fuvaros, földműves, erdőmunkás, ács, asztalos, szabó vagy szövőasszony voltát (21 a). E jelvények azonban újabb keletűek, s a helybeli papi és földesúri címeres, valamint a városi mesteremberek céhjelvényes sírkövei mintájára készültek.²³

21. Kalotaszegi fejfák: a. Magyarvalkó, b. Zsobok, c. Nagypetri, d. Sztána (*szent-háromsággal és hozzákötött zászlóval*), e. Magyarbikal, 1877-ből, f. Magyarvalkó, g–h. Jákótelke (az e–g. Malonyay I. után).

22. Szilágysági fejfák: a–c. két férfi és egy női fejfa, Diószád, d. férj és feleség fejfája, Désháza (az előbbi *gomb, sisak és tulipán*, utóbbi *szemöldök és kalárisok* tagolású).

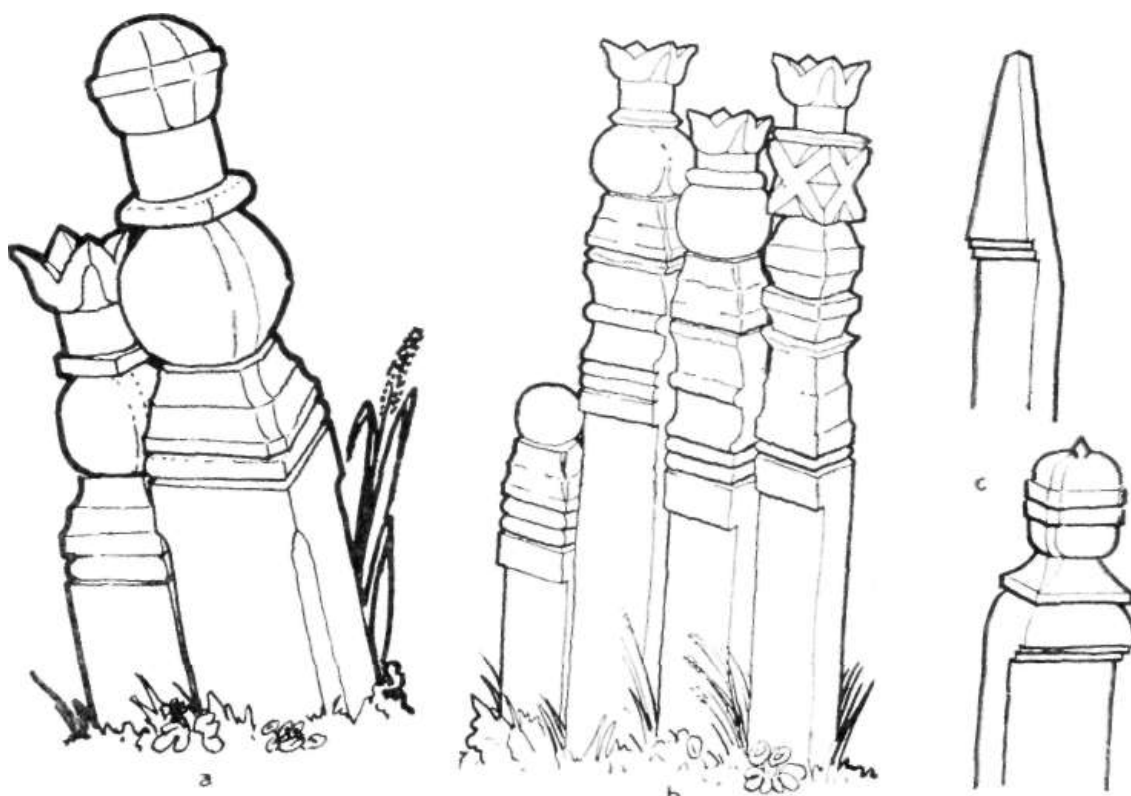
A fejfák egykori kultikus jellegére utalnak az olyan, ma már tisztán „díszítő” motívumok, mint pl. a körzővel szerkesztett kétféle rozetta (21 g–h), vagy az edényekből kinövő részarányos növény (19 a, c, d, 21 e, 22 e), mindkettő rendszerint a fejfa szemöldökének sík felületébe vésvé, valamint a gyakran sarló vagy félhold formára egyszerűsített madáralak a fejfa csúcsán (2 a, 16 g). A rozetta a kalotaszegi kapubálványokon is gyakran előfordul (4 c), a környező románoknál néha a gonoszűző szándékkal bevéselt kereszt társaságában, s a balkáni antropomorf kereszteknek is egyetlen dísz. Ma már köztudomású, hogy e rozetta valójában a napisten kőkori eredetű jelképe, és világszerte alkalmazott gonoszűző varázsjel. Az említett növényábra sem egyszerű dísz, hanem a népek művészetében közismert „életfa”, a növekedés, gyarapodás, élet szimbóluma, mágikus jele. Nem véletlen tehát, hogy pl. a régi menyasszonyi ládákra rákerült a vésett napkorong vagy festett növényábra. A madár a sírjelek csúcsán a világ népei körében mindenfelé előfordul, a Jenyiszej vidéki szamojédek zászlós dárdájától az amerikai indián totemoszlopokig. A szilágysági temetési szokásban a halottas lepedő (amellyel a halottat a koporsóba teszik) ugyancsak madaras mintával szőtt abroszféle. A madár minden nép hitében „égi madár” jelentésű, amely a földi ember és mennybéli Isten közt közvetít, s a mennybe szálló lelket is jelképezi. A halál beálltát szintén a „halálmadár” jelzi, s a halott lelke madár képében száll ki a testből. Ilyen ősi mágikus értelemmel került a mi fejfáink csúcsára is a madáralak.

A fentiekből kitűnik, hogy a hagyományos kivitelezésben készült fejfák önmagukban is sokat elmondanak a halotról. Így a régi temetőkből, hol a temetkezés nemzetségek, ezeken belül meg családok szerint (rendszerint padmalyos sírokban) történik, a fejfák bárkit tájékoztatnak a halott vérségi hovatartozásáról, neméről, életkoráról, esetleg erőszakos haláláról, vagyoni helyzetéről és különös foglalkozásáról, a fejfa állapota pedig megközelítően az elhalálozás évére is utal. Nem is írtak a régiek a fejfákra, és pedig nemcsak azért, mert ilyenformán nem kellett, és mert esetleg nem ismerték az írást, hanem elsősorban azért, mert a fejfa nem az idegenek tájékoztatására szolgáló emléktábla vagy emlékoszlop volt, hanem a halott képmása. Az írott részt védő „eresz” bevágása is (mely a legtöbb fejfát oly félszeggé teszi) újabb keletű. A képmás pedig a primitív prelogikus észjárás szerint – azonos magával az ábrázolt személlyel, vagyis a fejfa eredetileg az őskultusszal kapcsolatos bálvány volt. Természetesen az őskultuszt és bálványimádást a keresztény egyház tilalmazta. Így a „bálvány” szó használata a temetőből már korán ki is veszett, s fokozatosan kiveszett a halott képmása visszaadására való törekvés és a fejfa-forma s a halott képe közti kapcsolat tudata is. Így a mai fejfákban már csak az összehasonlító, elemző, egyes temetési szokásmozzanatokat, egyéb tárgyakat és a megfelelő terminusokat egymással kapcsolatban vizsgáló szakember fedezi fel az ősi sírbálványok leszármazottait.

Az ilyen körütekintő kutatás egyik eredménye – mint láttuk – a fejfa és kopjafa világos megkülönböztetése. De pontos különbségeket

23. Vervölgyi (Szilágyság) fejfák: a férj és feleség fejfái, fenyődeszkán elmosódott felirattal, b. feleség és férj fejfái, c. idős asszony és férfi fejfái, d. lány, anyja és apja fejfái.

24. Szilágysági és Szatmár vidéki fejfák: a. feleség és férj régi fejfái, b. kisfiú, nénye, anyjuk és nagylány testvérük fejfái, Hadadnásd (Szilágyság), c. férfi és női fejfák, Börvely (Szatmár).

tudunk tenni az igazi fejfa és a hozzá sokban hasonló gombosfák között is, amilyeneket pl. az alsórákosi református, unitárius és köztemetőben látunk (15–16). Az itteni gombosfa alig tenyérszerű széles, ember magasságú tölgyfaoszlop, *alsó pohár*, *gyűrű*, *gomb*, *csillag*, *molnár-gomb*, *csillag* és *pohár*, valamint egy vékony *szár* és egy hatalmas hegyes *gomb* vagy szélesre nyílt *tulipán* idomokkal kifaragva négy oldalról. Az egyes idomokat váltakozva fehér, piros és zöld színűekre, a középkorúakét pedig fekete-fehérre festik. A nagyon idős halottak gombosfája tiszta fekete, és gyakori náluk a cserefából esztergált forma (16 d–e). A helybeli mesterek a faragott gombos végű gombosfát 100, a tulipános végűt 150, az esztergáltat pedig 75 lejért készítik el.

Mivel a karcsú gombosfákon felirat nincs, az alsórákosi temetőben az elsőnek hozzám jövő embert faggattam, hogy miről ismerhető fel a halott neve. Ő azt állította, hogy a *gombos* végűek férfiakat, a *tulipános* pedig nőket jeleznek, ami megegyezett az én feltételezésemmel is. Viszont mások kézzelfoghatóan bebizonyították, hogy a *gomb*, illetve *tulipán* elsősorban az életkorral kapcsolatos. A fiatal legény sírhantjára ugyanis többnyire tulipános fát tűztek, míg a régi öregasszonyoknál is gyakori volt az esztergált rúdszerű gombosfa. Később derült ki, hogy első informátorom Háromszékből került ide vasutasként, s máshonnan szerzett ismeretét próbálta Rákosra is alkalmazni. A *gomb* és *tulipán* vegyes alkalmazása először zavarba ejtett, de aztán más körülmények is arra intettek, hogy itt nem „rendes” fejfával van dolgunk. A szóban forgó sírjel, helyi nevén *gombosfa*, különösen karcsú alakú, régi, esztergált változatai egészen rúdszerűek, s a régi *gomb* végződést csak néhány nemzedék óta szorítja háttérbe a nehezebben faragható *tulipán*. Mikor aztán reggel a nap kisütött, kitűnt, hogy e sírjel mindig a sír keleti végében, vagyis a halott lábánál van elhelyezve. Így érthető, hogy ezt valóban mért nem illeti a fejfa („főtől való fa”) elnevezés. Mit tesznek hát akkor a halott fejéhez? Vagy semmit, vagy ha később kerül még pénz, egy drága, faragott és feliratos sírkövet. Tehát ezért nem kerül felirat a betűzött gombosfára, amely csak mellékes, illetve ideiglenes jellegű sírjel.

Alsórákosen nem is tudhattam meg többet e gombosfákról. Viszont visszaemlékeztem, hogy már láttam más, fejfás temetőkben is a sír lábához leszúrt sírjelfélét, még ha sokkal egyszerűbb formában is. Valóban, Erdővidéken, Enyed környékén (19 b) és a Kis-Küküllő mentén (19 d–e) a magyar temetőkben még ma is fellelhetők a sírok lábához párosan betűzött *lábfa*, *lábától való fa* különböző változatai. Kalotaszegen a fejfának *főtől való fa* elnevezése ugyancsak arra utalhat, hogy valamikor e tájon lehettek „*lábától való fa*” is. Ez annál bizonyosabb, mert még nyugatabbra, Biharban, a Fekete-Körös völgyében megvan a páros *lábától valója*. E két fa nem más, mint az alkalmilag készült koporsóvivő két rúd, mit temetés után nem tartanak „szerencsésnek” hazavinni, hanem lábától a sírba eresztenek, hogy csak a végei látszanak ki. Én magam Magyar-remetén, Jánosfalván s másutt figyelemre sem méltattam eme egyszerű rúdvégeket, azonban Győrffy Tenkén 1 méterre kiálló és díszesen fara-

gott gombos vagy tulipános végű rudakra is talált (20 g, h). A kevésbé díszes, lábtól elhelyezett fákat némely erdővidéki faluban *kivivőfának* nevezik,²⁵ s ezek többnyire addig maradnak a sír két végébe szúrva, míg a fejfa elkészül. A Kis-Küküllő vidékén a halottat emberemlékezet óta az egyháznál tartott rudakkal viszik ki, s a cifra és nagy *lábfa*k már állandó jellegű sírjelnek készülnek. A halottvivő rúd esetenként való házi elkészítésének értelmét vesztett szokása tehát új értelmű szokássá alakult formájában maradt fent. Gyakori jelenség a népi kultúrában – ezt láttuk a fejfa és kopja esetében is –, hogy a forma túléli a létrehozó okot, és új értelmű szokássá vagy gyakorlati értelem nélküli művészi vagy ceremonális megnyilatkozássá csökevényesedik.

Az Orbán Balázs székelyföldi adatközléseivel kezdődő fejfa-szakirodalmunk négy nemzedéken át szépen felduzzadt. A nagyszámú leírás mellett, amelyekben egy-egy falu vagy falucsoport temetői sírjeleit mutatták be, több cikk és tanulmány egy-egy speciális – technológiai, alaktani, művészeti – oldalról is érinti a kérdést. Ha ezek után vettük a bátorságot, hogy a hagyományos népi sírjelekhez még hozzászóljunk, tettük ezt a kérdéssel előttünk foglalkozók iránti tisztelettel és azzal a szándékkal, hogy saját kutatásaink, valamint Orbán száz év előtti adatainak figyelembevételével néhány kérdést tisztázva, többet tudjunk kiolvasni a székely sírjelekből.

1968

JEGYZETEK

¹ Az előbbiekre és a szöveg további részében hivatkozott munkáik teljes címére vonatkozóan lásd a dolgozat végéhez csatolt szakirodalmat.

² *A Magyarság Néprajza*. II. 300.

³ L. a csatolt szakirodalmat.

⁴ Dousa, Gregorius: *De itinere duo Constantinopolitano*. Antwerpen, 1592. – Ism. Tud. Gyűjt. XX (1836). V. május, 92.

⁵ Bethlen Miklós *Önéletírása*. Budapest, 1955. 390.

⁶ Uo. 323.

⁷ Apor Péter: *Metamorphosis Transilvaniae* (Erdély változása). Cserei Mihály pótló megjegyzéseivel. Budapest, é.n. (oldalszámozás nélküli kiadás).

⁸ Балащца 118.

⁹ Orbán I. 140.

¹⁰ Orbán I. 142.

¹¹ Orbán i.h.

¹² Orbán IV. 195.

¹³ Orbán III. 16.

¹⁴ *Magy. Népr.* II. 300.

¹⁵ „Síri jeleink egyike-másika – ahogy ezt már többen is észrevették – kétségkívül emberi formára emlékeztet, s nem lehetetlen, hogy egykor valóban emberi alakú is volt.” *Magy. Népr.* II. 302.

¹⁶ *Magy. Népr.* II. 302.

¹⁷ Morvay 57.

¹⁸ Malonyay I. 255.

¹⁹ Egyébként a nemek közti különbségeket, a középajtai sírfák végződésénél és a mezőségi kopjazászlók színénél, a kitűnő szemű Orbán figyelte meg először (III. 16. és IV. 195.).

²⁰ Vö. Malonyay I. 255. (Váralmásan a halott kedvesének átyuggatott kendőjét tűzik lécrúdra a fejfa mellé).

²¹ Orbán I. 140.

²² Vö. Балащца 118.

²³ Amilyenekkel még az oly kicsiny, elszigetelt város temetője is tele volt, mint pl. Torockó.

²⁴ Györffy: *Dél-Bihar*. 114.

²⁵ Malonyay II. 276.

SZAKIRODALOM

Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása*. I–VI. Budapest, 1868–1872 (fejfák, kopjafák: I. 140, 142. III. 16. IV. 195.).

Művészi Ipar, IV (1888). 86–111.

Jankó János: *Kalotaszeg magyar népe*. Bp. 1892 (fejfák: 164–167.)

Munkácsi Bernát: *Adalékok a magyarok pogánykori vallásos képzetéhez*. Ethnographia VII (1895). 226–228.

Huszka József: *A székely ház*. Bp. 1895 (fejfa: 59–60).

Budenz József: *Bálvány és fejfa*. Ethn. VIII (1896). 117–124.

Szinte Gábor: *Kopjafák (temető-fejfák) a Székelyföldön*. Néprajzi Értesítő, II (1901). 116–121. VI (1905). 91–102.

Cz.: *Magyar temetői fejfák*. Magyar Iparművészet, V (1902). 17–21.

F.: *Temetőfejfa, kopjafa*. Népr. Ért. III (1902), 61–63.

Gönczi Ferenc: *Lükő és fejfa Göcsejben*. Népr. Ért. IV (1903). 140–145.

Roediger Lajos: *Kopjafák a kovásznai temetőben*. Népr. Ért. IV (1903). 299–302.

Bátky Zsigmond: *Adatok a kopjafákhoz*. Népr. Ért. V (1904). 107–110.

Bene L.: *Kalotaszegi fejfák*. Erdély, 1905. 118–121.

Sebestyén Károly: *Székelyföldi kopjafák és keresztek*. Népr. Ért. VI (1905) 103–107.

Magyar fejfák, bálványok. Magyar Iparművészet, IX (1906). 140–150.

Malonyay Dezső: *A magyar nép művészete*. I. Bp. 1907. 253–280. II. Bp. 1909. 275–293.

Györffy István: *Nagykunsági fejfák*. Népr. Ért. VIII (1907). 94–105.

Barátosi Balogh Benedek: *Az ajnukról*. Népr. Ért. VIII (1907). 169–182.

Sebők Samu: *Adatok a Fogaras megyei oláhok néprajzához*. Népr. Ért. IX (1908). 59–68.

Biczó Ilona: *Nagykőrösi fejfák*. Népr. Ért. IX (1908). 166–173.

Viski Károly: *Mi a kopjafa?* Népr. Ért. XIV (1910). 221–224.

- Novák József Lajos: *A temetők népi művészete*. Népr. Ért. XI (1910). 1–27, 149–161.
- Biczó Ilona: *A kosdi temető*. Népr. Ért. XIII (1912). 69–84.
- Viski Károly: *Szalontai fejfák vésett díszítése*. Népr. Ért. XIV. (1913). 4–9.
- Schmidt Tibold: *Adalékok a hazai oláhság temető-kultuszához*. Népr. Ért. XV (1914). 132–161.
- Györffy István: *Dél-Bihar falvai és építkezése*. Népr. Ért. XVII (1916). 99–114. (fejfa: 114.)
- Kiss Lajos: *Hódmezővásárhelyi temetési szokások*. Ethn. XXXI (1920). 90.
- Solymossy Sándor: *Ősi fejfaformák népünkénél*. Ethn. XLI (1930). 65–84.
- Viski Károly: *Díszítőművészet*. A Magyarországi Néprajza, I–IV. Budapest, 1933–37. 2. kiadás (1941). II. 226–344. (fejfa: 300–302.)
- Domanovszky György: *Bereg megyei fejfák*. Népr. Ért. XXVIII (1936). 91–98.
- Domanovszky György: *Fejfák Szabolcs-Szatmár megyéből*. Népr. Ért. XXIX (1937). 423–438.
- Gönczi Ferenc: *Fejfák tömeges beszerzése a Somogy megyei Múzeumnál*. Népr. Ért. XXIX (1937). 246.
- Molnár Józsefné: *Komlódtótfalu (Szatmár m.) fejfái*. Népr. Ért. XXX (1938). 423–438.
- Csalog József: *A sárközi református temetők ember alakú fejfái*. Népr. Ért. XXXII (1940). 381–385.
- Lükő Gábor: *Tanulmányaim a szatmári, beregi és máramarosi, továbbá a Közép-Tisza melléki községek temetőiben*. Déri Múzeum Évkönyve, 1942. 58–62.
- Csete Balázs: *Temetés a kalotaszegi Nyárszón*. Ethn. LIII (1942). 200–215.
- Balassa Iván: *Gombfa-faragás a háromszéki Bodoson*. Erdélyi Múzeum, LII (1947). 157. Балашца Иван О венгерских кладбищах. Folia Ethnographica I (1949). 2–3. sz. 103–126.
- Kós Károly: *Ékes fejfáinkról*. Művelődés, 1956. VIII. sz. 36–37, 54.
- Csalog József: *A szentesi református temető gombosfái*. Népr. Ért. XXXIX (1957). 203–210.
- Morvay Péter: *Ember alakú fejfák a börvelyi temetőben*. Ethn. LXIX (1958). 53–68.